

Günbatar bilen süsüşmegiň almytyny Günorta Afrika sürgün edilip almak: Eýran şasy Ryza Pehlewi

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Günbatar bilen süsüşmegiň almytyny Günorta Afrika sürgün edilip almak: Eýran şasy Ryza Pehlewi GÜNBATAR AGALYGY BILEN KELLE SÜSÜŞMEGIŇ ALMYTYNY GÜNORTA AFRIKA SÜRGÜN EDILIP ALMAK: EÝRAN ŞASY RYZA PEHLEWI

Eýranyň ýatdan çykarylmaýan döwlet ýolbaşçysy Ryza şa Pehlewi 1925-nji ýıldan 1941-nji ýyla çenli Eýran döwletiniň başynda oturyp, köne Eýrany ýigrimi ýylyň dowamynda döwrebaplaşdyrypdy.

Hemmetaraplaýyn rewolýusioner adam bolan Ryza şa 2500 ýyllyk monarhiýany soñlandyryp, Eýrana respublika režimini getiripdi. Türk ynkylabyndan täsirlenendigi we döwlet ýolbaşçysy hökmünde Atatürkçe çäksiz hormat goýýandygyny 1934-nji ýilda Türkiýä eden resmi saparynda oňa azeri türkçesi bilen «Men leşkerim, sen serdarsyň» sözleri bilen bildiripdi.[1]

kitapcy.ru

Ryza şa Türkiýäniň prezidenti Mustapa Kemal Atatürk bilen, 1934-nji ýyl

Ikinji jahan urşunda Germaniya bilen ýakynlaşmagy Angliýanyň we SSSR-iň degnasyna degdi. 1941-nji ýylда Angliýanyň Eýrany basyp almagy, Ryza şany Angliýanyň koloniýasy Mawrikä sürgün etmegi, onuň Günorta Afrikada 1944-nji ýylda aradan çykýança sürgünlikde ýaşamagy Eýranyň ýakyn taryhynda bir perdäniň ýapylmagyna sebäp bolupdy.[2]

• Ryza Pehlewi kim?

Ryza Pehlewi 1878-nji ýlda Mazendaran welaýatynda türk enesi bilen pars atasynyň maşgalasynnda dünýä indi. Yaňy sekiz aýlyk bäbejikkä kakasy aradan çykdy, sonuň üçinem ejesi Tährana göçdi we daýysynyň ýanynda ýetişdi.

16 ýaşynda eýran-kazak rotasyna goşuldy. 1903-nji ýlda Tähranda Gollandiýanyň konsuly Frits Knobeliň janpenasy boldy. Birinji jahan urşunda Patyşa Russiýasy ýykylyp, bolşewikler häkimiýet başyna geldi.

Çanakkale bogazyndan geçip bilmedik iňlis goşunu ýaranlaryna Eýranyň üstünden kömek ugradyp, bolşewiklere hüjüm etmek islänem bolsalar, olaryň bu niýeti paşmady. Muňa garamazdan iňlisler Eýranda bir harby baza gurmagy başardylar.[3]

1920-nji ýlda sebitde ýasaýan kürtler, ermeniler, azerbaýjanlar sowet goşunyna goşulmaga mejbür edildiler. 1921-nji ýlyň ýanwar aýynda Eýrandaky iňlis güýçleriniň serkerdesi general Edmund Ironsi hem Ryza şany Töwrizdäki ýörite batalýonyň serkerdeligine belledi.

1921-nji ýlda Seýit Zyýaeddin Tabataýy tarapyndan gurnalan

öwrülişik netijesinde premýer-ministr bolan Ryza Pehlewi 1925-nji ýyla çenli hökümet gatlagynda-da, halk köpçüliginiň arasynda-da meşhurlygyny artdyrdy. Birnäçe aý geçenden soň iňlisleriň goldawy bilen Tähranda eýran goşunynyň başyna geçen Ryza şa eýran syýasy taryhyň esasy adamlarynyň birine öwrüldi. General Ironsiniň täsiri bilen 1932-nji ýylyň 8-nji iýunynda döwletiň merkezi güýjüni Ryza şaha tabşyran Angliýanyň Uruş ministrligi Ryza şanyň üsti bilen Eýrany gözegçiligine alypdy.

Bir ýandan iňlis hökümeti bilen gowy gatnaşyk saklap, bir ýandanam iňlisleriň baş duşmany Mustapa Kemal Ataturke bolan hormatyny we haýranlygyny öz rewolýusiýalarynda amala aşyryp görkezmäge başlapdy.[4]

• **Ryza şanyň häkimiýeti**

Iňlisleriň Ryza şa Pehlewi bilen bolan gatnaşyklaryna has gowy düşünmek için Angliýanyň Eýranyň çäklerindäki pyrryldaklaryny we maksatnamalaryny öwrenmek gerek. Afrikanyň habar beriş serişdeleriniň aýtmagyna görä, Angliýa baryp-ha 1880-nji ýyllarda Eýrana missionerler ugradyp, maglumat barsynы toplapdy.[5]

1910-nji ýylyň dekabr aýynda çykan bir habarda Eýranyň Daşary işler ministriniň işinden gidendigi, emma munuň Angliýa bilen gatnaşyklara täsirini ýetirmejekdigi aýdylýardı.

Habardan esasy aňlamaly ysarat Angliýanyň halamaýan daşary işler ministriniň wezipesinden gitmegin hamana Angliýanyň has köp peýdasyna ýarajakdygynyň buşlugy bardy.[6]

1915-nji ýylyň noýabr aýynda Günorta Afrika metbugatynda çykan başga bir habarda Germaniýanyň we Türkiýeniň urşa garamazdan Eýranyň territorial bitewiligine hormat goýmagynyň gerekdigi nygtalýardı.

Elbetde, bärde Angliýanyň Eýrandaky bähbitleri esasy gaýgy edilen meseledi.[7] 1920-nji ýylyň maý aýynda Günorta Afrikada çykan bir habar bolşewik rewolýusiýasyna garamazdan Angliýanyň Eýranyň içerkى işlerinde birinji derejeli söz eýesidigini görkezýärdi.[8]

Bütin bu habarlaryň barsy Angliýanyň Eýranyň çäklerindäki nebit ýataklarynyň gözegçiligi üçin öñden bäri ýurduň içerki işlerini berk gysymyna dolap alandygyny görkezýärди. Şeýle ýagdaýda we şertlerde Ryza şa Pehlewiniň ähli päsgelçiliklere garamazdan üstünlikli ýagdaýda bibat ýurdy abat hala getirendigini aýdyp bolar.

Ryza şanyň Eýrandaky häkimiýet karýerasyny iki perioda bölmek gerek. 1925-1933-nji we 1933-1941-nji ýyllary onuň karýerasynدا aýry-aýry etaplar hökmünde öwrenmeli.

1933-nji ýyla çenli Abdylħuseýin Timurtaş, Nusret el-Döwlet, Firuz, Ali Ekber Dawer dagy bilen bilelikde dolandyran häkimiýetini 1933-nji ýylда soñlandyryp, soñabaka ýeke özi ýurda höküm etmäge başlapdyr.

Uniwersitet gurup, demir ýol çekip, ýurduň Harby-Deňiz güýçlerini döredip we ş.m. san-sajaksyz täzelikleri amala aşyryp, Eýrany öñe äkiden Ryza şa eden şular ýaly gowy işlerine garamazdan iňlis boýunturygyndan hiç sypyp bilmändi. Eden şeýle gowy işleri bilen birlikde halkyň söygüsini gazanan Ryza şa hatda 1400 ýyllyk taryhynda ilkinji gezek Yspyhanda jöhitleriň söygüsini-de gazanypdy. Şa şol bir wagtyň özünde aýal-gyzlaryň bürenjeginiň hem hökmany däldigi ýaly jemgyýetde oñyn tassyklamasyny tapan işleri geçiripdi.

1934-nji ýlda Türkiýä eden resmi saparynda zamanabap Türkiýäniň düýbüni tutujy Mustapa Kemal paşa bilen duşuşygy Eýranda-da gyzgyn garşıylandy. 1936-njy ýlda Adolf Gitleriň oña «Şalar şasy Ryza Pehlevi» diýip yüzlenýän resmi haty onuň Günbatar dünýäsindäki abraýyny-da görkezýärди.[9]

Bu fotosuratda «Onuň alyhezretleri Ryza şa Pehlewi Eýran şahynşasyna iň gowy arzuwlar bilen – Berlin, 12.03.1936 ý. – Adolf Gitler» diýlip ýazylan.

• **Ryza şa Pehlewiniň Günorta Afrikada soňlanan gussaly ömri**

30-njy ýyllaryň ahyryna çenli Eýranyň iň uly söwda partnýory Germaniýady. Adolf Gitler Ryza şa bilen pajarlap ösen Eýrany ýakynдан yzarlaýardy. Germaniýanyň ynamly ýarana, Eýranyň bolsa Germaniýanyň senagatyna mätäçligi bardy.[10]

Gitleriň pikiriçe söwda gatnaşyklary bilen birlikde Eýran gündogar blogynyň gözegçiliginde wepaly we ynamly ýaran bolup bilerdi. Muňa garamazdan Eýran Gitleriň antisemitistik syýasatyny hiç wagtam goldamady. Hatda uruşda Eýranyň Germaniýadaky konsullyklary gizlinlik bilen 1500-den gowrak jöhide eýran raýatlygyny berip, konslagerlere ýollanmazlygyny gazandy.[11]

Şol bir ýagdaýda Eýran sowet režiminiň howpuna garşıy hem Germaniýa bilen bile hereket edýärdi. Emma Ikinji jahan urşunda SSSR Angliýa bilen birlikde Germaniýa garşıy urşup

başladam welin, ýagdaý Eýranyň garşysyna üýtgedi duruberdi. 1941-nji ýylda ursuň şertlerinden ötri SSSR bilen Angliýa Eýran üçin iň uly howpa öwrüldi. Şanyň ýurduny ösdürme maksatmasy onuň iň köp hormat goýýan we ýoldaşy hasaplaýan Mustapa Kemal Atatürküň aradan çykmagy bilen ýarpy galypdy.

Şa Angliýanyň Eýranyň ýerlerini we tebigy baýlyklaryny Germaniya garşı ulanmagyna razy bolmady. Bu bolsa şanyň diňe tagtyndan jyda düşmegine däl, şol bir wagtyň özünde SSSR tarapyndan ýurdunyň bombalanmagyna sebäp boldy.

1941-nji ýylyň 25-nji awgust bilen 15-nji sentýabr aralygynda Eýrana edilen hüjümlerden soň şa ýurduna zyýan ýetirmejek bolup boýun egýändigini mälim etdi. Angliýanyň Eýrandaky esasy derdi bolsa, elbetde, ykdysady bähbitlidi. Eýranyň Abadan nebiti gaýtadan işleyän zawodynda her ýyl sekiz million tonna töweregى çykarylýan nebit üçin Angliýa islendik urşa girmäge taýyndy.

Aslyýetinde Ryza şa bilen Angliýanyň arazyndaky birinji düşunişmezlik şanyň nebit ýataklaryndan düşyän girdejiniň bary-ýogy 10%-ni almagy hakdaky ylalaşygykdan çekilmegi bilen başlapdy.[12]

Uinston Çerçilliň ýakyndan yzarlan wakalary 1940-njy ýylyň ortalarynda reňkini belli etdi. Çerçilliň buýrugy bilen wezipesinden çetlesdirilen Ryza şaha berlen görkezme onuň ömrüniň ykbal kesitleýji pursatydy. Ryza Pehlewi 1941-nji ýylyň 16-njy sentýabrynda ýerini ogly Muhammet şaha goýup, tagtyny terk edipdi.[13]

Ryza şa indi tagtdan agdarylan liderdi, ýöne täsirli tarapdarlarynyň köpdüğü üçin ony Eýrandan daşlaşdyrmak gerekdi. Ol soňky ýyllaryny Hindistanyň Bombeý şäherinde ýaşamak isledi. Emma howpsuzlygy banana edilip, Hind okeanyndaky başga bir iňlis koloniýasy Mawrikiý adasyna getirildi.[14]

Mawrikide onuň bilen geçirilen bir interwýuda şa «Bu ýerde bolmak meniň üçin zyndanda oturmak bilen, ýaşap ýörkäm ölmek bilen deň» diýipdir.[15]

Ryza şa Pehlewininiň Žohannesburga sürgün edilmegi, 1944-nji ýyl

Mawrikide maşgalasy bilen geçiren dokuz aýlyk sürgünden soň Kanada ugradylmak makul bilindi, emma soňky minutda has ynamly ýer hasaplanan Günorta Afrika ugradyldy.

Žohannesburgda özüne we maşgalasyna berlen jaýda ýaşady. Ol ýerde gam-gussadan we kynçylykdan gözü açylmadı. Sha doglup-ösen Eýranyndan juda alyslarda, 1944-nji ýylyň 26-njy iýulynda Žohannesburgdaky öýünde aradan çykdy. Ryza Pehlewiniň meýdi mumyýalanyп, ençeme ýyllap Müsuriň «Ryfaýy» metjidinde saklandy.

Iranian Historical Photographs Gallery | www.Iranian.com

kitapcy.ru

Ýohannesburgda ömrüniň soňky günlerini ýaşan Ryza şa Pehlewi ýüregagyrydan aradan çykdy. Onuň jesedi mumyýalanyp, hormatyna gurnalan jynaza dabarasynyň geçirilen ýeri Müsure ugradyldy. Alty ýıldan soñ jesedi Eýrana getirildi we Reý şäheriniň golaýyndaky kümmetde jaýlandy.

Jesedi ogly Muhammet şanyň görkezmesi bilen 1950-njy ýilda Eýranyň Reý şäherinde gurlan kümmetde jaýlandy.[16] Emma 1979-njy ýylyň Eýran Rewolýusiýasyndan soñ Ryza şanyň kümmeti Anatolia Homeýniniň buýrugy bilen ýkyldy.

• Bellikler

[1] Majd, Mohammad Gholi. 2001. Great Britain & Reza Shah: the plunder of Iran, 1921-1941. Gainesville: Univ. Press of Florida.

[2] Hoveyda, F. (1980). The fall of the Shah. New York: Wyndham Books.

[3] Mackey, S. (1996). The Iranians: Persia, Islam, and the soul of a nation. New York: Dutton

[4] Abrahamian, E. (2008). A history of modern Iran.

- Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- [5] The Christian Express. 1 January 1880, The Evangelical Church of Persia, s.6
- [6] The Rhodesia Herald. Salisbury, 30 December 1910, Britian and Persia, s. 20
- [7] Buluwayo Chronicle. 6 November 1915 Turkey, German and Persia. s. 9
- [8] The Rhodesia Herald. 21 May 1920, British in Persia. s.9
- [9] Kapuscinski, R. (2006). Shah of Shahs. London: Penguin.
- [10] Ansari, A.M. (2003). Modern Iran since 1921: The Pahlavis and after. London: Pearson Education.
- [11] Alam, A., & Alikhani, A. (2008). The Shah and I: The confidential diary of Iran's Royal Court, 1969-77. London: I.B. Tauris.
- [12] Keddie, N.R., Richard, Y., & Keddie, N.R. (2006). Modern Iran: Roots and results of revolution. New Haven [Conn.: Yale University Press.
- [13] Bakhsh, S. (March 03, 2016). Britain and the abdication of Reza Shah. Middle Eastern Studies, 52, 2, 318-334.
- [14] Lumbard, J.E.B. (2004). Islam, fundamentalism, and the betrayal of tradition: Essays by Western Muslim scholars. Bloomington, Ind: World Wisdom.
- [15] Bakhsh, Shaul. 2019. «'This is a Prison... A Death in Life': Reza Shah's troubled exile on the Island of Mauritius». Middle Eastern Studies. 55 (1): 127-140.
- [16] Bakhsh, S. (January 02, 2019). 'This is a Prison... A Death in Life': Reza Shah's troubled exile on the Island of Mauritius. Middle Eastern Studies, 55, 1, 127-140.

Dr. Halim GENÇOGLY,

Keýptaun universitetiniň Afrika boýunça barlaglar bölümünüň
ylmy-barlagçysy.

Penşenbe, 23.12.2021 ý. Taryhy makalalar